

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

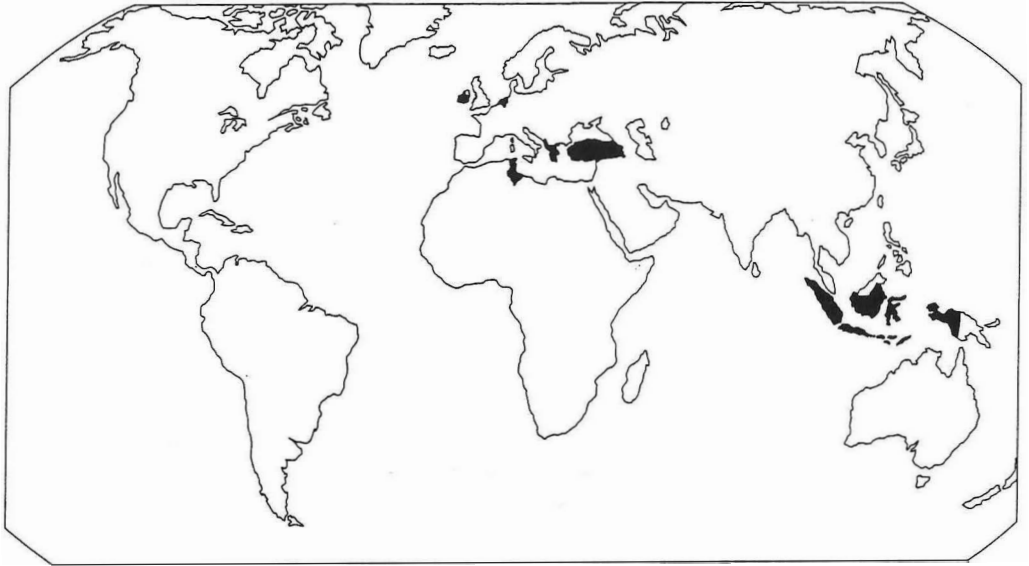
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

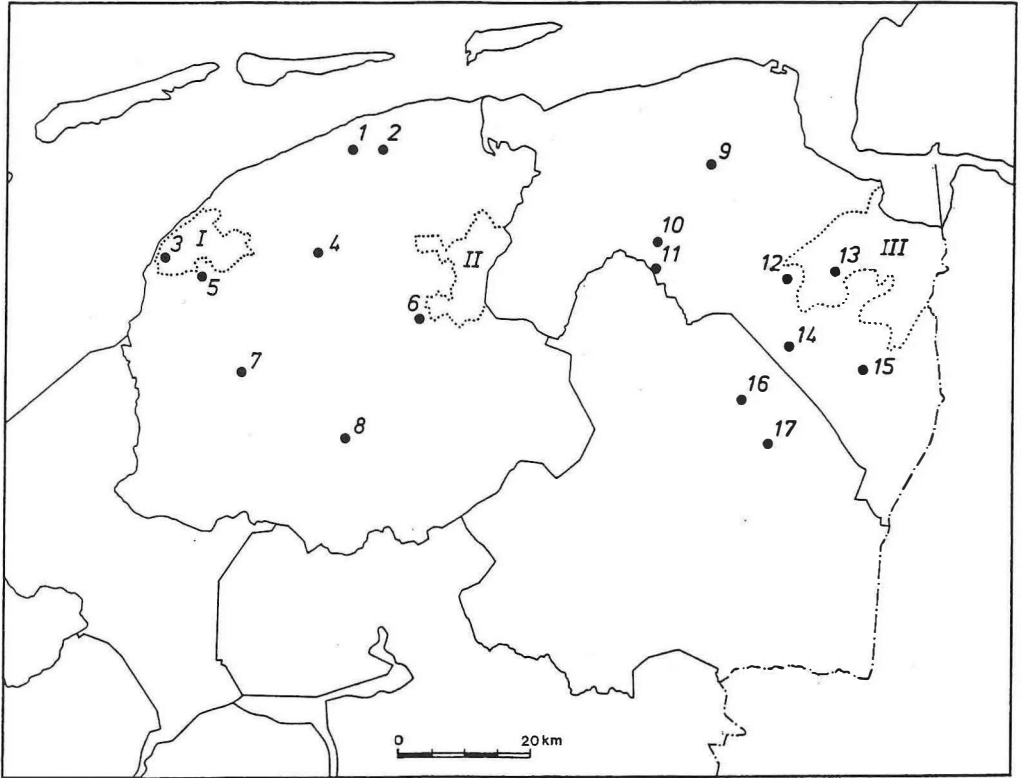
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

DE MENSELIJKE SKELETTEN UIT SCHEEMDA (GR.)¹

H.T. Uytterschaut²

Inleiding

Tijdens de opgravingscampagnes in 1988 en 1989 te Scheemda (Molema, 1989) werden resten gevonden van 65 menselijke skeletten. Het kerkhof waar ze werden opgegraven lag ten zuiden en zuidwesten van de nieuwe kerk. De skeletten dateren uit de periode van het laatste kwart van de 13e tot het eerste decennium van de 16e eeuw AD.

De meeste skeletten zijn vrij volledig, maar van een aantal zijn alleen een paar lange beenderen aanwezig met of zonder fragmenten van de schedel. Van alle skeletten en botten is de conservering uitstekend.

De individuen werden begraven op hun rug, meestal met gekruiste armen en het hoofd in de richting van het westen. Sommigen lagen in een soort gemetselde grafkelder. De meeste individuen werden echter begraven in een kuil, met of zonder houten deksel. Het is mogelijk dat de personen die in de grafkelders begraven werden tot een hogere klasse behoorden dan de anderen, maar aangezien er geen bijgaven werden gevonden, is het onmogelijk om deze hypothese te bewijzen. In enkele gevallen werden in één graf meerdere individuen aangetroffen.

Bepaling van de leeftijd

De methoden die in dit onderzoek gebruikt werden om de individuele leeftijd te bepalen zijn de volgende. Voor de individuen jonger dan 25 jaar werd de leeftijd bepaald op basis van de vergroeiing van de afzonderlijke schedelbotten, vergroeiing van de epifysairuiteinden met de schacht

van lange beenderen en de eruptie van de verschillende gebitselementen. Voor individuen ouder dan 25 jaar werd gebruik gemaakt van de afslijtingsgraad van het kauwvlak van de tanden, veranderingen aan het oppervlak van de schaambeensymphyse en de sluiting van de schedelnaaden.

Van de 65 skeletten die opgegraven werden te Scheemda behoren 16 skeletten toe aan kinderen of sub-adulte individuen. Dat is 25% van de populatie. Kindersterfte kwam in die tijd meer voor dan nu. Van deze 16 skeletten blijken 10 skeletten afkomstig te zijn van kinderen jonger dan 11 jaar oud. Eén skelet behoort toe aan een neonaat (pasgeborene). Wat betreft de volwassenen was het voor 46 skeletten mogelijk de leeftijd te schatten. De meeste van deze skeletten behoren toe aan individuen tussen de 35 en 55 jaar oud. Slechts twee mensen bereikten een leeftijd van meer dan 55 jaar. Het is bekend dat de gemiddelde leeftijd in die tijd (15e eeuw) duidelijk lager was dan voor populaties uit latere en recente perioden.

Bepaling van het geslacht

Voor de bepaling van het geslacht werd in eerste instantie gebruik gemaakt van de kenmerken die te zien zijn aan het bekken, vervolgens die van de lange beenderen en tenslotte schedelkenmerken.

Van 46 van de 49 volwassenen kon het geslacht worden bepaald. De skeletten van de drie overige individuen bleken te onvolledig te zijn om een geslachtsbepaling mogelijk te maken. Negenentwintig skeletten zijn afkomstig van mannen, 17 van vrouwen.

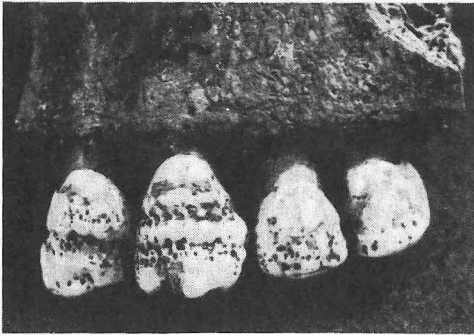

Fig. 1. Horizontale lijnen en putten in het glazuur van de tanden, kenmerken van groeistoornissen, bekend onder de naam 'hypoplasia'.

Bepaling van de lichaamslengte

De schatting van de lichaamslengte van een individu werd gebaseerd op de lengte van de lange beenderen van de onderste ledematen (dijbeen, scheenbeen en kuitbeen). De lengte van de aanwezige botten werd opgemeten en vervolgens via de tabel van Trotter & Gleser (1958) vermenigvuldigd met een bepaalde score om aldus een schatting van de totale lichaamslengte te verkrijgen.

Voor 30 skeletten afkomstig van volwassen individuen kon de lichaamslengte worden bepaald; dit leidde tot een gemiddelde waarde van 1,78 m voor de mannen (op basis van 19 individuen) en 1,62 m voor de vrouwen (op basis van 11 individuen). Twee mannen blijken een voor die tijd extreem grote lichaamslengte gehad te hebben, namelijk 1,88 m en 1,91 m. Hoewel de gemiddelden van deze populatie een lagere waarde hebben dan de gemiddelde lichaamslengte van mannen en vrouwen in de huidige tijd, zijn de gevonden waarden hoger dan de gemiddelde lichaamslengte van mannen en vrouwen in de vroege middeleeuwen en de 17e eeuw.

Trauma en ziekten

Wat betreft trauma zijn er slechts twee

individuen die sporen van verwondingen vertonen, welke mogelijkwijs veroorzaakt kunnen zijn door geweld. Eén geval betreft een mannschedel met een opening (afmeting: ± 4 cm) in het frontale gedeelte van de schedelkap, net vóór (anterior) het glabella. Het is mogelijk dat deze opening veroorzaakt werd door een scherp voorwerp zoals bijvoorbeeld de pijlpunt die gevonden werd in de eerste kerk. Het tweede geval van trauma dat in deze populatie werd aangetroffen is minder ernstig, het betreft een genezen wond ter hoogte van het midden van de tibia, mogelijkwijs veroorzaakt door een breuk.

Verscheidene skeletten vertonen sporen van ziekten. Groeistoornissen zijn duidelijk zichtbaar in het gebit van een 35-45 jaar oude vrouw (fig. 1). De horizontale lijnen en putten in het glazuur van de tanden laten zien dat deze persoon in een vroegere periode van haar leven (de periode dat het glazuur van de tanden wordt gevormd) geleden heeft aan een deficiëntie van bepaalde mineralen. Elke horizontale lijn vormt een indicatie van een bepaalde periode waarin een stoornis optrad in de vorming van het glazuur.

Eén persoon leed waarschijnlijk aan rachitis (Engelse ziekte), een ziekte veroorzaakt door vitamine D-gebrek. Eén van de kenmerken van rachitis is het feit dat de botten gebogen zijn in vóór-achterwaartse richting.

Een meer algemeen voorkomende stofwisselingsziekte is osteoporose, hoewel

Fig. 2. Arthrose van het heupgewricht.

hiervan in deze populatie slechts één voorbeeld werd gevonden. Het skelet is afkomstig van een vrouw van meer dan 50 jaar oud. De cortex van de botten is zeer dun en poreus. Dat komt doordat de lage hoeveelheid hormonen niet voldoende is om normaal bot te vormen. Een groot aantal vrouwen, ouder dan 50 jaar, en een groot aantal mannen, ouder dan 60 jaar, lijden aan deze ziekte, ook in de huidige tijd.

Kenmerken van arthrose, ook een vrij algemeen voorkomende ziekte, werden aangetroffen bij verscheidene individuen, met name in de wervels. Elf individuen hebben één, maar meestal meerdere wervels met *lipping*. Deze lipvorming bestaat uit nieuw bot dat gevormd wordt rond het articulatie-oppervlak doordat het gewrichtskraakbeen degenerereert. Op één na alle individuen die deze lipvorming vertoonden bleken ouder te zijn dan 45 jaar. Gewrichtsziekten beperken zich echter niet alleen tot de wervels maar worden ook aangetroffen in andere gewrichten, zoals bijvoorbeeld het heupgewricht. Arthrose van het heupgewricht met ernstige 'eburnatie' van de dijbeenkop (het oppervlak van de kop wordt glad en glanzend) werd aangetroffen bij twee individuen (fig. 2).

Wat betreft het gebit werden behalve de persoon met groeistoornissen een tweetal individuen aangetroffen met abcessen en elf individuen met cariës. Het feit dat cariës in die tijd niet zo algemeen was als nu heeft (vanzelfsprekend) te maken met de aard van het voedsel. Over het algemeen was het voedsel in die tijd veel harder, waardoor het kauwoppervlak van de tanden, naarmate het individu ouder werd, in steeds sterkere mate afsleet. In twee gevallen was de afslijting niet beperkt gebleven tot het niveau van de kroon maar had deze zich voortgezet tot op het niveau van de wortel.

Summary

A total of 65 human skeletons from Scheemda (Groningen, the Netherlands), c. 1500 AD, have been studied and analysed. Sixteen skeletons belong to children or young (not adult) individuals. Traumatological and pathological features such as bone fractures, hypoplasia, rickets, osteoporosis, arthrosis and caries have been identified.

Noten

1. Met dank aan C.M. Haverkort voor de hulp bij het restaureren van het botmateriaal, A.J.H. Deddens voor het maken van de foto's en G.T. Hoogenberg voor het typen van het manuscript.
2. Laboratorium Anatomie en Embryologie, RUG.

Literatuur

- Molema, J., 1989. Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving. *Paleo-aktueel* 1, pp. 107-112.
- Trotter, M. & G.C. Gleser, 1958. A re-evaluation of estimation and stature based on measurements of stature taken during life and long-bones after death. *American Journal of Physical Anthropology* 16, pp. 79-123.